

KRÓNIKA

N. N. Baranszkij

1881–1963

NYIKOLAJ NYIKOLAJEVICS BARANSZKIJ, a marxista gazdasági földrajz atyja, a szovjet geográfusok doyenje 1963. november 29-én eltávozott az élők sorából. Halálával a szovjet földrajztudomány olyan tudóst veszített el, aki nemcsak egy volt a vezető szovjet geográfusok közül, hanem akinek neve négy évtizede szinte egybeforrt magával a szovjet földrajztudománnyal. A Szovjetunió és a szocialista országok ifjabb tudósai, tanárai – akár tudatában vannak, akár nem és hacsak áttételesen is – BARANSZKIJ útmutatásai és elképzelései szerint tanítják és művelik a geográfiát. Amikor gazdasági körzetekről vitázunk, amikor egy-egy település gazdaságföldrajzi helyzetét próbáljuk meghatározni, amikor egy-egy gazdaságföldrajzi jelenséget térképen kívánunk ábrázolni, akaratlanul is BARANSZKIJRA (vagy legjobb tanítványaira) emlékezünk, vagy rájuk hivatkozunk. A szovjet középiskolások egész nemzedéke tanulta „Baranszkij”-ből a Szovjetunió földrajzát.

N. N. BARANSZKIJ tudományos érdeklődése rendkívül sokoldalú és szerteágazó volt. A gazdasági geográfiának nincs olyan ága, melyben maradandót ne alkotott volna. Kutatásaiban mindenekelőtt megvetette a tudomány elméleti alapjait. Munkássága nyomán alakult ki és indult többek között fejlődésnek a marxista ihletésű gazdasági kartográfia, a városföldrajz, a Szovjetunió földrajza és a világ országainak földrajza. Ez utóbbiak közül különösen az Egyesült Államok gazdasági földrajzával foglalkozott rendkívül behatóan. Nagy érdeme, hogy kidolgozta a marxista regionális (leíró) gazdasági földrajz elméleti alapjait.

N. N. BARANSZKIJ pedagógus volt a szó legtagább értelmében. Erről nemcsak állami díjjal jutalmazott, közel húsz kiadást megért középiskolai tankönyve, mindmáig korszerű és gondolatokban gazdag módszertani kézikönyve, közvetlen tanítványainak légiója (közülük tíznél is több a tudományok doktora és több mint 100 a tudományok kandidátusa fokozat elnyerőinek száma), hanem egyetemi előadásai is ékesszólóan tanuskodnak. E sorok írójának megadatott az a lehetőség, hogy a Lomonoszov Egyetemen néhány szuggesztív hatású, népi fordulatokban és képekben gazdag, következetes és kéréllhetetlen logikával felépített BARANSZKIJ-előadást meghallgasson. A túlszűfolt előadóterem hallgatósága hol lélegzetvisszafojtva, hol derűs helyesléssel kísérte figyelemmel okos fejtegetését és bírálatát az „embernélküli” természeti földrajzról vagy a „természetnélküli” gazdasági földrajzról csakúgy, mint trefásan is komoly tanácsait arról, hogy „Szeressétek a mamát!” (*marxizmus és matematika*), „Tiszteljétek közös anyánkat – a geográfiát!” (*реорграфия, la geographie, die Geographie stb.*) és egyéb azóta szállóigévé vált „baranszkizmusokat”.

Emlékének – a világ haladó geográfusaival együtt – tisztelettel és kegyelettel adózik az egész magyar földrajztudomány.

B. I.

A Nemzetközi Földrajzi Unió Periglaciális Geomorfológiai Bizottságának magyarországi tanulmányútja

DR. PÉCSI MÁRTON

Az UGI Periglaciális Geomorfológiai Bizottságának elnöke, DR. JAN DYLIK professzor 1962-ben Magyarországon járt. A magyar geográfusokkal akkor folytatott megbeszélései, továbbá a terepbejárások során bemutatott periglaciális jelenségek arra az elhatározásra készítették, hogy a Bizottság 1964. évi ülését és ezzel kapcsolatos tanulmány-

útját Magyarországon rendezze meg. A rendelkezésre álló idő rövidsége miatt azonban csak a tanulmányút került Magyarországon megrendezésre 1964. április 28 és május 3 között. Ez alkalomból több neves külföldi szakember volt a Földrajztudományi Kutatócsoport vendége: ROBERT F. BLACK, Madison, Prof. J. DRESCH, Paris, J. DEMEK, Brno, Prof. J. DYLIK, Łódz, L. E. HAMELIN, Québec, Prof. H. LEMBKE, Berlin, H. MENSCHING, Würzburg, Prof. H. RICHTER, Leipzig, Prof. H. REINHARD, Greifswald, H. VOGT, Strassbourg.

A kirándulás résztvevői április 28-án a Földrajztudományi Kutatócsoportba látogattak, ahol a természeti földrajzi kutatásokat, ill. a magyarországi periglaciális jelenségek dokumentációit Dr. Pécsi Márton igazgató ismertette. Ugyanezen a napon fogadás volt a külföldi vendégek részére a Kossuth Klubban. A fogadás előtt J. Dresch professzor „Összehasonlító sivatagi típusok” címen előadást tartott.

A kirándulás a következő útvonalat követte: Budapest és környéke, Mátra, Bükk vidéke, Gödöllő, majd a Dunántúlon Székesfehérvár, Veszprém, Tihany, Tapolca, Nagykáncsa, Zalaegerszeg, Vasvár, Szombathely, Sárovar, Győr, Hegyeshalom.

Erre az alkalomra a Földrajztudományi Kutatócsoport természeti földrajzi részlege Dr. Kretzoi Miklós, a föld- és ásványtani tudományok doktora, Dr. Rónai András osztályvezető geológus, Dr. Stefanovits Pál, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa közreműködésével jól illusztrált, sokszorosított útvonalismertetőt állított össze és bocsájtott a résztvevők rendelkezésére. Kretzoi M., Rónai A., továbbá Dr. Scherr Eml, Dr. Székely András, Dr. Kádár László, Dr. Láng Sándor és Dr. Borsy Zoltán a tanulmányút szakvezetésében is igen nagy segítséget nyújtott az MTA Földrajztudományi Kutatócsoport természeti geográfusainak.

A Periglaciális Geomorfológiai Bizottság célja egyrészt azoknak a felszínalakító folyamatoknak a tanulmányozása, amelyek a jelenkori állandóan fagyott talajú földrajzi zónákban mennek végbe, ill. feladata azoknak a területeknek a kutatása, ahol az évi középhőmérséklet 0° alatt marad, másrésztől felderíteni törekszik a negyedkori eljegesedések során a közepes földrajzi szélességig lenyúló periglaciális zónákban jellegzetes felszínalakító folyamatokat és az általuk kialakított formákat.

Magyarország az eljegesedések idején a jégtakaróval nem borított Közép-Európa periglaciális zónájába tartozott. Ezt a felismerést az utóbbi évtizedben egyre több adattal sikerült bizonyítani. Kutatásaink során sok olyan morfológiai formát és geológiai képződményt, üledéket találtunk, ill. ismertünk fel, amelynek eddig külföldi szakértők előtt is teljesen ismeretlenek voltak.

A mai éghajlati körülmények között a külső erők közül hazánkban túlnyomórészen a folyóvíz és a szél felszínformáló tevékenysége az uralkodó. E folyamatok törvényszerűségeivel és szerepük mértékével a felszín alakításában a magyar geográfusok és geológusok az elmúlt fél évszázad alatt igen részletesen foglalkoztak, s mind hazai, mind pedig nemzetközi viszonylatban fontos általános törvényszerűségeket állapítottak meg.

I. Az utóbbi években részletesen tanulmányoztuk és elemeztük a pleisztocénkori periglaciális zónában működött olyan folyamatokat, amelyek a mérsékeltövi földrajzi zónákban nem játszanak jelentős felszínalakító és üledékképző szerepet. Ilyen pl. a gyakori fagyváltozékonyság hatására működő fagyaprózódás (kriofrakció), amely viszont a pleisztocén periglaciális időszakában a magyarországi középhegységek szilárd kőzeteit jelentékeny mértékben felaprózta. Ez a jelenség nagyméretű és általános volt, s a periglaciális kori éghajlati feltételek között ez irányította a lejtők jelentős részének fejlődését. A kőzetek repedéseiben gyakran 5–10 m mélységig lehatoló fagy a szilárd kőzetet fellazította, felaprózta és a külső erők hatására gyenge ellenállású kőzetté alakította. Az így felaprózódott kőzettömeg a gyér növényzetű vagy növényzet nélküli lejtőkön a gravitáció hatására, a csapadékvíznek a fagyott talajon végbemenő lemosása révén, továbbá agyagos málladékok jelenlétében a szoliflukció hatására a lejtőn állandóan mozgásban volt. Ezek a folyamatok a lejtőkön és a lejtők alján nagymennyiségű finomabb és durvább üledékek felhalmozódásához vezettek. Ugyanakkor nem mélyrehatóan, de felületileg áthalmazták a korábbi laza tengeri, folyóvízi és szél által leüleptített képződményeket, kőzeteket, egyben új felszíni formákat, továbbá sajátos szerkezetű és rétegződésű üledékeket halmoztak fel. A periglaciális éghajlati viszonyok között végbemenő felületi anyagáthalmazódás során természetesen a korábbi talajok is a lepusztulás áldozatául estek, de ezek más képződményekkel (homok, lész, agyag) együtt ismét felhalmozódtak, gyakran több méter vastagságban. A periglaciális folyamatok által ily módon áttelepített, felhalmozódott üledékek — ezek borítják középhegységeink és domboságaink túlnyomó részét — igen előnyösek a szőlő, gyümölcs és más mezőgazdasági növények termelése szempontjából, mert ezekben az üledékekben a korábbi talajok eltemetve vagy áttelepítve jelentős mennyiségű tápsót,

humuszt tartalmaznak, s még abban az esetben is hosszú ideig jelentős tápértéket biztosítanak, ha a jelenlegi felső talaj részben, vagy egészen lepusztul.

Természetesen az említett folyamatok, amelyek az irodalomban igen különböző néven szerepelnek, a folyóvízi és az eolikus üledékképződéstől, üledékfelhalmozódástól nem voltak mindig jól elkülöníthetők; s korábban nem ismerték azokat a formabélyegeket és ismérveket, amelyek alapján az előbbi két folyamattól ez utóbbi, amelyet összefoglalóan *derázió*nak neveztünk, elkülöníthető.

A periglaciális klimatikus viszonyok között végbemenő — deráziós — folyamatok legfontosabb ismertető jegeit és jelenségeit igyekezett a Periglaciális Geomorfológiai Bizottság — más területekről ismert példák alapján — összehasonlíttani ill. megállapítani.

A Periglaciális Geomorfológiai Bizottság magyarországi tanulmányújtain tapasztaltak alapján megerősítette a hazai kutatóknak azt az álláspontját (kutatási eredményét), hogy a *pleisztocén periglaciálisok során Magyarország területén állandóan fagyott talajnak kellett lennie*. Erre vonatkozóan nagymennyiségű bizonyító anyagot tudtunk bemutatni. Természetesen az állandóan fagyott talaj meghatározott klimatikus feltételek között alakult ki, amelyhez szintén meghatározott növénytársulás tartozott.

A felszín formálásában éppen ezért a fagyott talajon végbemenő letarolásnak sajátos megnyilvánulása, a *felszínformák kiegyenlülődése, krioplanációja* ment végbe.

A hazai kutatások eredményeivel egyezően megállapíthatta a Bizottság, hogy a *periglaciális időszakokban sajátos völgyképződés* ment végbe. Többségükben *nem lineáris folyóvízi eróziós völgyek* képződtek, hanem a deráziós folyamatok hatására lapos embriónális völgyek keletkeztek, amelyek a dombosági tájakon és a középhegységek előterében még ma is a völgyek túlnyomó részét teszik ki (*deráziós völgyek*).

Különösen jól bemutatathattuk az ilyen völgyekben igen nagy vastagságban felhalmozott *üledékek legkülönbözőbb fácieseit*, amelyek mint *deluviumok* (homokos, közettörmelékes, agyagos, vályogos deluviumok) jól láthatóan nem folyóvízi vagy eolikus úton halmozódtak fel, hanem a *fagyott talajon végbement sárfolyással, a hóolvadékvizek lemosó tevékenységének hatására*. A bemutatott számos feltárás legkülönbözőbb anyagú üledékei közül a korábban folyóvízi úton szállított görgetett kavicsok ismételt áttelepülését azonban többek vitatták, ami természetesen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a távolabbi környezetet nem állt módjukban részletesebben megismerni.

2. A periglaciális zónában a felszínközeli rétegekben, azok közettani összetételétől és az általában elhelyezkedő víz jelenlététől ill. mennyiségétől, továbbá az éghajlati viszonyoktól függően kisebb-nagyobb rétegzavargások figyelhetők meg. Ezeknek az ún. *krioturbációs jelenségeknek* a felszínközeli rétegekben való jelentkezése tulajdonképpen a Magyarországon is kialakult periglaciális éghajlatnak az egyik legfontosabb bizonyítékát szolgáltatja.

Az állandóan fagyott talajon csak igen hideg, száraz kontinentális klímátípusok uralma idején képződtek ki az ún. *fagyékek*, amelyek tulajdonképpen a térben egy poligonális repedéshálózatot képeznek. Ennek a hajdani jéggel kitöltött poligonális repedéshálózatnak gyakran 3—4 m mélyen a felszín alá lenyúló formamaradványai hazánkban kétségkívül megállapíthatók voltak (Cinkota, Pešťlőrinc, Sárvár, Vasvár).

Az állandóan fagyott talajban bizonyos laza üledékes kőzetekben jégfelhalmozódások, ún. *jéglakkolítók* kialakulására is megvolt a lehetőség, s ezek formamaradványait szintén egyöntetűen állapította meg a Bizottság.

A krioturbációs jelenségek közül a *kriotektonikus eredetű rétegförmációk* jelenlétéről szintén meggyőződött a Bizottság (Borsosgyőr, Gánt, Szombathely).

Az ún. *zsákos talajok, köves poligonok* kialakulását éppen úgy eltérően magyarázták, mint általában a nemzetközi irodalomban is, bár egyöntetű volt a vélemény abban, hogy ezek is periglaciális, krioturbációs jelenségek; csupán a kialakító folyamatok mechanizmusát nem magyarázták egyértelműen.

Ezek a jelenségek is oly nagy számban és olyan sok feltárásban fordulnak elő hazánkban, hogy jogos az a következtetés, hogy az évszakosan felolvadó és újra megfagyó ún. *aktív zónában a fagy hatására a felszíni üledékek néhány m mélységig átfordatást szenvedtek*.

A magyarországi szerkezeti talajformák olyan gazdag tárházat mutathattuk be a Bizottság tagjainak, aminek alapján a krioturbációs jelenségek bizonyos kronológiai sorrendbe állíthatók. E jelenségek kronológiai értékelése pedig azért fontos, mert gyakran olyan esetekben is támpontot nyújtanak a felszín relatív korának a megállapításához, amikor más adat vagy módszer erre nem kínálkozik. Ezen kívül a periglaciális talajfagy formátípusok felismerése arra vonatkozóan is eligazítást nyújt, hogy a jelenkori felszín-

alakulás, a lejtőpusztulás, a termőtalaj lehordása milyen mértékű volt a jelenségek kialakulása óta. Ahol a talajtakaró alatt a periglaciális formatípusok előfordulnak, ott a jelenkori felszín pusztulása természetesen alárendelt, elhanyagolható, míg ellenkező esetben a felszín jelenkori formálódása, pusztulása feltételezhető, ami arra indít, hogy más módszerek segítségével annak mértékét is meghatározhatjuk, hiszen ez a gyakorlati élet szempontjából a termőtalaj lepusztulása mértékének meghatározása miatt is fontos.

Természetesen a Periglaciális Geomorfológiai Bizottság tagjai nem csupán a periglaciális jelenségeket tanulmányozták hazánkban, hanem megismerkedtek a hazai geomorfológiai kutatások több más fontos problémájával is, mint pl.: a) *folyóvölgyek terasz-morfológiája*, b) *középhegységeink harmad- és negyedkori lepusztulási formái, pedimentjei*, c) *az alföldek és dombégek folyóvízi és colikus képződményei, valamint d) a Kárpát-medence fiatal negyedkori tektonikus mozgásai kutatása során elért eredményekkel.*

Nagy vonásokban megismertettük a Bizottság tagjaival a magyarországi geomorfológiai és talajeróziós térképezés eredményeit, továbbá az MTA Földrajztudományi Kutatócsoport, ezen túlmenően a magyar természeti földrajz kutatási terveit.

A Kutatócsoportban tartott intézeti bemutató igen jó benyomást keltett a külföldi résztvevőkben.

A Periglaciális Geomorfológiai Bizottság 6 napos magyarországi tanulmányútját még 4 napon át tovább folytatta Ausztria Magyarországgal határos területein és a Bécsi-medencében. A látottak és a tapasztaltak alapján, más területekkel összehasonlítva a Bizottságnak az volt a megállapítása, hogy a Pannóniai-medence egészen sajátos fáciése a periglaciális kori forma- és üledékképződésnek, külön regionális provinciának kell tartani a negyedkori eurázsiai periglaciális zónán belül. A Bizottság megállapította, hogy a magyar geomorfológusok az elmúlt években igen jelentős előrehaladást értek el, úttörő munkát végeztek a szóban forgó kérdések megoldásában és a folyamatok magyarázásában.

A Nemzetközi Földrajzi Unió Földhasznosítási Bizottságának ülése Magyarországon

DR. ENYEDI GYÖRGY

1964. május 5 és 15 között Budapesten tartotta albizottsági ülését a NFU Földhasznosítási Térképezési Bizottsága. Az ülésen valamennyi európai szocialista ország képviseltette magát, és forma szerint is megalakult a közép-kelet-európai térség* földhasznosítását kutató albizottság.

Mivel a Bizottság tevékenysége hazánkban nem nevezhető közismertnek, röviden meg kell emlékeznünk eddigi munkájáról és eredményeiről, valamint azokról a körülményekről, amelyek az albizottság megalakulásához vezettek.

A földhasznosítás alatt a nemzetközi földrajzi irodalom azokat a használati módokat érti, amelyekkel a földfelszint az ember a maga számára kiaknázza. A gyakorlatban a vizsgálatok a legtöbbször esetben nem terjednek ki valamennyi hasznosítási formára, hanem csak a legelterjedtebbre, a mezőgazdasági földhasznosításra. Bár e vizsgálatok eredménye kartográfiai rögzítést is nyer, távolról sem egyenlő a művelési térképekkel, vagy egyszerűen a hasznosítási formák főnyelvként leírásával. A korszerűen értelmezett földhasznosítási vizsgálatok magukba foglalják a földhasznosítás tárgyát (vagyis a kiaknázásra kerülő természeti környezetet), a földhasznosítás alanyát (vagyis a gazdálkodó embert, és tulajdonviszonyát a földhöz vonatkoztatva), a földhasznosítás formáit (vagyis a művelési ágakat), a földhasznosítás módját (technikai eszközeit, intenzitását, a földművelés módszereit stb.), a földhasznosítás irányát (az állattenyésztés és növénytermesztés szerkezetét, a jellemzőnek nevezhető ágazatok kiemelésével) és végül a földhasznosítás eredményeit (a termésmennyiséget, az árutermelést, a termelés értékét stb.). Végeredményben tehát a mezőgazdasági földhasznosítás tanulmányozása magában foglalja mindazokat az elemeket, amelyeket munkája során a magyar mezőgazdasági földrajz is felhasznál. Szemben hazai vizsgálatainknak többségében analitikus, ágazati jellegűvel, a földhasznosítási kutatás komplex, szintetikus jellegű, a termelést a maga egészében és a természeti földrajzi környezettel való kapcsolatában vizsgálja.

A mezőgazdasági földhasznosítás módszereinek kimunkálásában az angol L. DUDLEY STAMP professzor volt úttörő, aki az 1930-as években nagy részletességgel dolgozta fel és térképezte Nagy-Britannia mezőgazdasági földhasznosítását. E munka kapcsolódott az egyidejűleg folyó első angol területi tervezési munkálatokhoz, célkitűzése

* E nem egészen pontos földrajzi meghatározás alatt az európai szocialista országok területét értjük.